

ЦЪРКВАТА „СВЕТА СОФИЯ“ В КОНСТАНТИНОПОЛ ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА КРЪСТОНОСЦИТЕ

Кристиян Лъсков

Анотация: Настоящата статия разглежда представата за Великата църква, формирана у кръстоносците вследствие на техния непосредствен допир с патриаршеския храм на византийската столица. Направен е опит за систематизация и критичен анализ на разнообразната изворова информация. По-подробно е разработен проблемът за сакралността на „Света София“ в контекста на западната парадигма в края на XI – първата половина на XV век. Посочената времева рамка дава възможност кръстоносната представа за храма на Божията Премъдрост да бъде разгледана условно в нейния генезис, развитие и загиване.

Ключови думи: Константинопол, пилигрими, „Света София“, кръстоносни походи.

С пришиването на кръста и поемането по дългия път към Ориента западните християни влизат в сблъсък, който трябва да бъде разглеждан, освен всичко друго, и като сближаване на различни светове и култури. По отношение на Византия тази реалност намира най-съществено и пълно отражение в съприкосновението на кръстоносците със столичния град. Към навечерието на кръстоносната епоха между католици и православни е налице фундаментална враждебност, белязана от взаимно презрение и отричане, и от нехристиянска завист. Ето защо е твърде любопитно и важно да се проследи отношението на едните към другите, и особено през призмата на съзидателното и чрез онези религиозни топови, които възплъщават византийската култура, мисъл, космология и разбиране за видимо и невидимо. Най-ярък изразител на тези представи за византийското се явява църквата „Света София“, а нейното място и роля в

кръстоносните повествования са сигурен и богат на информация източник за отношението на западния средновековен човек към света на неговите братя християни на Изток. Основната причина за това се крие в изключителната значимост, своеобразност и безпримерно влияние на Великата църква, която в никой случай не попада под общ знаменател. Тя не е построена нито като скевофилакион – реликвите в нея се появяват значително покъсно, нито като дворцова черква или с друг частен характер, а още по-малко тя изпълнява функции на мавзолей.¹ Нужно е да си зададем въпроса каква рецепта и логика е заложена в представата за църквата на Божията Премъдрост, като главен и най-могъщ изразител на светия образ на византийската столица? И доколко светите реликви – обект на най-ви-

¹ Н. Кондаков, *Византийские церкви и памятники Константинополя*, Москва 2006, 118.

соко почитание и преклонение през епохата, участват в изграждането на тази представа?

В разглеждането на този специфичен случай ние използваме цялата широта, с която са наточени понятията кръстоносна идея и кръстоносци, за да съумеем да дадем един пълен и реципрочен образ на Голямата църква – от зараждането на кръстоносната идея в края на XI век и до последните отгласи на нейните носители в залеза на Богоспасения град Константинопол, притихнал под сянката на полумесеца.

В опита ни за осмисляне и оценка на западните разбирания е важно да направим съответния логически преход, посредством вменената представа за „Света София“ на Запад, с която много от пилигримите на кръста пристигат в Зеницата на света:

„Във всеки случай ясно е, че неоценимите съкровища на майката църква Света София, което значи Мъдрост [Божия], е по-голямо от съкровищата на всички други църкви и без съмнение са равни на съкровищата от храма на Соломон.“²

Това пропагандно, фалшиво по всяка вероятност, писмо има за цел да „възпитава“ в достойнствата на Града кръстоносците след Първия поход. Под неоценими съкровища се имат предвид не християнските реликви, а скъпоценният метал – така още тук проличава противопоставянето със сведенията за константинополските черкви и манастири. Споменаването на Соломоновия храм е само любопитен нюанс и алюзия към популярната легенда за реакцията на Юстиниан I (527 – 565) при вида на новопостроения от него храм, когато възкликнал: „Соломоне, аз те надминах!“, имайки предвид именно старозаветната светиня в Йерусалим.³ Отдавна унищоженият

храм на Соломон е обект на много спекулации, като в някои случаи златото и среброто в него се оценяват на около 87 милиарда долара.⁴ Това прави сравнението му с Голямата църква удивително, чийто проект изглежда е струвал 23 милиона златни номизми.⁵

Сведение за тази ранна история на храма на Божията Премъдрост и строежа му откриваме в обобщен вид и при Вилхелм от Болдензеле:

„Най-забележителна в този град обаче е църквата Света София, т.е. Премъдрост Божия, която построил пресветият император Юстиниан, като я дарил с привилегии за вечни времена и я украсил. Вярвам, че под небето, откакто свят светува, е нямало толкова свършена постройка, която да се сравни с нея по великолепието и големината ѝ“⁶

Действително Юстиниан I поръчва строежа на Голямата църква, завършена и осветена през 537 година. Свършенството и своеобразността на това здание обаче са дело на майсторите Антемий от Трал и Исидор от Милет, чиято иновативна идея за полукуполи, преливащи в централния купол, придава на вътрешното пространство невиджана височина и широта: изключително съчетание между геометрия, светлина и космология.⁷ Украсата и великолепието, за които хронистът само споменава, са невъобразими. Скъпоценни камъни, злато, сребро и слонова кост били използвани в невероятни количества. По този повод големият изследовател на византийската култура Ш. Байе ще напише: „Рядко

⁴ <http://www.templemount.org/TMTRS.html> (достъпен 5 август, 2017); <http://www.creationconcepts.org/resources/SOLOMON.pdf> (достъпен 4 август, 2017).

⁵ Р. БРАУНИНГ, *Юстиниан и Теодора*, 89.

⁶ Н. МАРКОВ, *Когато всички пътища водеха към Константинопол*, 277.

⁷ I. POTAMIANOS, W. JABI, *Geometry, Light, and Cosmology in the Church of Hagia Sophia*, *International Journal of Architectural Computing*, 5, Issue 2, Liverpool 2007, 305 – 315.

² Н. МАРКОВ, *Когато всички пътища водеха към Константинопол*, Велико Търново 2012, 141.

³ T. JACKSON, *Byzantine and Romanesque Architecture*, I, Cambridge University Press, 1913, 86, 100; Р. БРАУНИНГ, *Юстиниан и Теодора*, София 2008, 90; С. ИВАНОВ, *В търсене на Константинопол*, София 2014, 297.

някога разточителството се простира толкова далече.⁸ Въпреки това, думите на Вилхелм Болдензелски трябва да бъдат приети с голяма премереност, тъй като те се отнасят до състоянието на „Света София“ много след латинското завоевание и господство над Града, когато всичко драгоценно е изнесено от храма, както свидетелства Никита Хониат – по светотатски начин.⁹ Все пак някои изследователи, като например Емерсън Суифт, дават и положителна оценка на кръстоносните завоеватели и аргументират тезата, че те имат съществена роля в консервирането и опазването на Великата църква, подсилвайки нейната структура.¹⁰ Големината на „Света София“ неслучайно прави впечатление на Вилхелм от Болдензеле дори през XIV век. До 1311 г. – две десетилетия преди неговото посещение, патриаршеската сграда е най-високата в света, ако не броим египетските пирамиди, а с височината на вътрешното си пространство – чак до построяването на Дуомо във Флоренция през 1436 г.¹¹ С цитата, с която озаглавихме настоящата част от нашето изследване, започва своето кратко описание на „Света София“ и Ханс Шилтбергер, а то продължава така:

„Тя се казва Света София, цялата е покрита с олово и в стените [отвътре] на черквата човек може да се огледа като в огледало, толкова гладко и фино са направени те от мрамор и лазулев камък [лазурит].“¹²

Въпреки че до посещението на Ханс Шилтбергер храмът претърпява три големи възстановявания, последното от които през 1346 – 1354 г.,¹³ куполът на зданието след неговото повторно изграждане през 558 – 562 г. запазва общия си вид. Така късният кръстоносец правилно забелязва оловното покритие, което се отнася за куполната – покривна част, не и за стените. Чак през XIX век то вече е толкова разядено, че се налага екипът на Фосати да го възстанови, за да спре течовете.¹⁴ Интериорът е доста по-разнообразен от даденото като описание от хрониста. Разноцветен и всякакъв по вид мрамор е използван при вътрешната декорация. Стените на кораба също са облицовани с мраморни плочи, но таваните и повърхностите на стените – от екзонартекса до апсидата, били покрити със злато и златни мозайки.¹⁵ За украсата на „Света София“ баварският рицар оставя и едно твърде любопитно съобщение:

„Когато император Константин завършил черквата, наредил да поставят за украса пет златни колела¹⁶ горе в кубето по средата на черквата. Всяко колело е голямо и дебело колкото воденичен камък. Но например Йоан снел две от тях по време на голямата война, която Баязид, турският султан, водил с него, когато обсаждал седем години Цариград.“¹⁷ При

⁸ Ш. БАЙЕ, *Византийское искусство*, Санкт Петербург 1888, 38.

⁹ N. CHONIATES, *Historia, Corpus Scriptorum Historiae Byzantina*, 35, Bonnae 1835, 757 – 758; Добър коментар върху разорението на Града през 1204 г. вж. при J. KRAUSE, *Die Eroberungen von Constantinopel im dreizehnten und fünfzehnten Jahrhundert durch die Kreuzfahrer, durch die nicäischen Griechen und durch die Türken, nach byzantinischen, fränkischen, türkischen Quellen und Berichten*, Halle 1870, 21 – 101.

¹⁰ E. SWIFT, *The Latins at Hagia Sophia, American Journal of Archaeology*, 39, 4 (1935), 461 – 474.

¹¹ С. ИВАНОВ, *В търсене на Константинопол*, 36 – 37.

¹² Х. ШИЛТБЕРГЕР, *Пътенис*, София 1971, 76.

¹³ CH. DUPPEL, *Ingenieurwissenschaftliche Untersuchungen an der Hauptkuppel und den Hauptpfeilern der Hagia Sophia in Istanbul*, Karlsruhe 2010, 4 – 5.

¹⁴ CH. DUPPEL, *Ingenieurwissenschaftliche Untersuchungen*, 35, 72, 100, 102.

¹⁵ С. ИВАНОВ, *В търсене на Константинопол*, 40, 42 – 43, 54.

¹⁶ В оригиналния текст е употребена думата „scheuben“ (J. SCHILTBERGER, *Hans Schiltbergers Reisebuch*, Tübingen 1885, 47) – погрешно изписване на немската дума die Scheibe (мн. ч. die Scheiben), която в Пътениса е най-удачно да се използва на български в значението ѝ на диск – дискове, а не на колела.

¹⁷ Става въпрос за обсадата на османския султан Баязид – в оригиналния текст „Weyasit“, през 1394-1402 г. (Повече за тази обсада вж. D. BERNINCOLAS-HATZOPOULOS,

същия този султан аз бях по негово време в Турция. Аз видях трите колела в черквата. Света София има триста врати, а сто от тях са целите от месинг¹⁸.¹⁹

Макар и твърде дискуссионно, не бива да ни изненадва тук упоменаването на Константин, като непременно става въпрос за Константин I (306 – 337). Юстиниан действително поръчва градежа на Великата църква – такава, каквато в голяма степен се е запазила до днес, за щастие на милионите туристи. Юстиниановият строеж, обаче, започва след изпепеляването на втората „Света София“, издигната около 415 г. при Теодосий II (408 – 450). Теодосиевата църква на свой ред е построена след изгарянето на първата „Света София“ през 404 г. Според някои изследователи – предимно по-стари, тази най-ранна „Света София“ е построена до голяма степен именно при Константин Велики.²⁰ Друго мнение в историографията, обаче, приписва изграждането ѝ на Констанций II (337 – 361), за която теза, като че ли има по-сериозни доказателства към момента.²¹ При тези обстоятелства, в твърдението на баварския рицар наистина има резон. И все пак, хронистът очевидно не е запознат с историята на строежите на „Света София“, тъй като пренася първия и опожарен храм, според него Константинов, в своето съвремие. От друга страна, тези пет златни диска, за които пише авторът, представляват трудно

разрешима загадка. Ханс Шилтбергер въобще единствен съобщава за подобна декорация в кубето на църквата. При все че преувеличенията в Пътеписа не са рядкост, западният пътешественик обаче свидетелства категорично, че сам е видял поне три от тези златни диска. По-важен е въпросът какво точно е видял горе, а не какво си мисли, че е видял. Необходимо е да си дадем сметка и да вземем предвид височината до най-горната част на храма, която е цели 56 м.²² Голямата височина, разнообразието от цветове и първоначалното стъписване пред импозантността на зданието вероятно са объркали и нашия герой. Според Ван дер Вин описанието на дисковете е вдъхновено от златното покритие върху зидарията и е по-скоро проява на личната богобоязливост на Ханс Шилтбергер.²³ Друго мнение в историографията, което доразвива първото, нежелани да го отрича, се опира на сведенията за купола при Теофан Изповедник и Георги Кедрин и свързва описаното от тях покритие от златно стъкло в кубето с въпросните златни дискове.²⁴ Тези постановки са наистина логични, но могат да бъдат потърсени и други обяснения. В търсене на различно тълкуване, можем да се опрем на два факта от Пътеписа. С първия имаме предвид честите преувеличения на баварския кръстоносец,²⁵ а втория свързваме със споменатия вече коментар за Константин Велики. Това упоменаване на основателя на Града следва да ни подсказва, че хронистът е осведомен за някаква ранна легенда, очевидно свързваща Константин I с основаването на „Света София“. Оттук не бива да изключваме вероятността част от тази легенда да включва и въпросните златни дискове. Преувеличени-

The First Siege of Constantinople by the Ottomans (1394 – 1402) and its Repercussions on the Civilian Population of the City, *Byzantine Studies / Etudes Byzantines*, 10, 1(1983), 38 – 51.

¹⁸ Николай Марков очевидно погрешно предава като бронз използваната в оригинала дума “messing” (Вж. Н. МАРКОВ, *Когато всички пътища водеха към Константинопол*, 417).

¹⁹ Х. ШИЛТБЕРГЕР, *Пътепис*, 76.

²⁰ Н. КОНДАКОВ, *Византийские церкви и памятники*, 118 – 119; Ш. БАЙЕ, *Византийское искусство*, 37.

²¹ N. SCHIBILLE, *Hagia Sophia and the Byzantine Aesthetic Experience*, Farnham 2014, 50; Н. ХЕНК разглежда този спорен момент доста подробно и историографски в статията си за Констанций II (Вж. N. HENCK, *Constantius o*

²² CH. DUPPEL, *Ingenieurwissenschaftliche Untersuchungen*, 25, 66.

²³ V. VIN, *Travelers to Greece and Constantinople*, Leiden 1980, 259.

²⁴ F. NEUMANN, J. TELFER, *The bondage and travels of Johann Schiltberger*, London 1879, 231.

²⁵ Х. ШИЛТБЕРГЕР, *Пътепис*, 160, бел. № 55.

ята в разказа тук са по-скоро с цел придаване на по-голяма достоверност и убедителност. Ако обаче действително има истинност зад думите на Ханс Шилтбергер или в предадената от него легенда, то тя може да бъде потърсена само в тази най-ранна история на „Света София“ и в декорацията на първия храм, поради това, че там неизвестните са много повече, а така също вероятностите и възможностите за спекулация.

Интересно в този откъс е и упоменаването на Йоан. Изследователите К. Дурак и Ван дер Вин с положителност допускат грешка, твърдейки, че в разказа се визира Мануил II (1391 – 1425).²⁶ В оригиналния текст тази персона е наречена „chaiser Janol“, като Janol изглежда е турската форма на личното име Йоан,²⁷ а също така се доближава по изговор и до немската му варианция – Йоанес. Използваната от автора дума „chaiser“ е сгрешено изписване на немската „der Kaiser“ – в значение на император. Употребената титулатура, както и обстоятелството, че Йоан VIII (1425 – 1448) по това време е все още малолетен, ни налагат да отъждествим „chaiser Janol“ с Йоан VII (1390) – племенника на Мануил II, на когото е възложена отбраната на столицата в отсъствието на неговия чичо между 1399 г. и 1402 г.²⁸ Именно в този интервал, според Ханс Шилтбергер – по време на обсадата, наместникът Йоан трябва да е свалил два от златните дискове в купола.

В края на своето описание баварският рицар дава любопитно съобщение и за вратите в Голямата църква. Посоченото число обаче

е силно преувеличено. Действително и други поклонници свеждат броя на вратите над 300 и около 365, което трябва да се приеме символично – в съответствие с дните от годината.²⁹ Английски аноним от XIII век дори наброява 752 врати.³⁰ Всъщност обаче в храма най-вероятно не е имало повече от 40.³¹ В съпоставка с това съобщение, според което 100 от вратите са месингови, Робер дьо Клари категорично отбелязва, че всички врати в църквата са изцяло от сребро:

„И нямаше в този манастир ни врати, ни панти, ни брави, нито други части, обикновено от желязо, които да не са целите от сребро.“³²

Факт е, че след похода, в който участва и пикардийският рицар, в „Света София“ не остава почти нищо от скъпоценен метал, но според изворите, а и по-реалистично изглежда само част от вратите да са били посребрени и позлатени, докато повечето са били с бронзово покритие и орнаменти. Според Ричърд Уинстън твърдението на рицаря от Четвъртия кръстоносен поход е крайно преувеличено,³³ а по този показател засенчва в случая дори и Ханс Шилтбергер. По всяка вероятност наблюденията на пикардийския рицар върху Великата църква са пренесени, поне отчасти, върху други константинополски черкви. Показателно за това е почти идентичното описание на вратите в черквата „Богородица Фароска“,³⁴ която хронистът с положителност не успява да посети.

²⁹ G. MAJESKA, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Washington, D. C. 1984, 232; С. ИВАНОВ, *В търсене на Константинопол*, 52.

³⁰ W. LETHABY, H. SWAINSON, *The church of Sancta Sophia, Constantinople*, London 1894, 144

³¹ G. MAJESKA, *Russian Travelers to Constantinople*, 235.

³² Р. КЛАРИ, *Завоюването на Константинопол*, София 2007, 131.

³³ R. WINSTON, *Hagia Sophia: A History*, New Word City, 2017, 127.

³⁴ „...Светия параклис, който беше богат и великолепен, а той нямаше нито панти, нито брави, нито нещо друго, направено от желязо, а всичко беше от

²⁶ K. DURAK, The Church of Hagia Sophia as Seen by the Neighbors of the Byzantine Empire, *Annual of Hagia Sophia Museum*, XVI, 13 (2010), 237; V. VIN, *Travellers to Greece and Constantinople*, 122 – 123 (Ван дер Вин така също не включва и името на императора в своя превод на откъса от хрониката, вж. V. VIN, *Travelers to Greece and Constantinople*, 678).

²⁷ J. SCHILTBERGER, *Hans Schiltbergers Reisebuch*, 47, п. 2.

²⁸ Г. ОСТРОГОРСКИ, *История на византийската държава*, София 2013, 696 – 698.

Всъщност, сред кръстоносците най-подробен разказ за Великата църква оставя именно Робер дьо Клари, който не дотам детайлно разглежда в отделна глава патриаршията, но с няколко любопитни момента. Най-напред ни дава едни по-обща данни за сградата и нейното устройство:

„Сега ще ви кажа как бе направен манастирът Света София; Света София на гръцки е Светата Троица на френски. Манастирът Света София беше съвсем кръгъл. По окръжността си манастирът имаше отвътре сводове, които бяха носени от дебели, много богати колони и нямаше колона, която да не беше от яспис или от порфир, или от богати скъпоценни камъни и нямаше ни една колона, която да не притежава целебни свойства. Една целеше бърбренни болки, когато човек се отъркваше в нея, друга изцеляваше болки в ребрата, а останалите лекуваха други болести.“³⁵

Още в самото начало на своя коментар Робер дьо Клари въвежда в заблуждение своя читател, превеждайки невярно на френски името на „Света София“ и неговото значение. Казваме и неговото значение, тъй като храмът не е посветен на майката на светите Вяра, Надежда и Любов. За византийците е свойствена склонността към символизации – особено в ранното Средновековие, като продължение на античната традиция за обожествяване на абстрактни понятия. Така както черквата „Света Ирина“ е посветена на Божествения Мир, така и „Света София“ е именувана в чест на Божията Мъдрост.³⁶ В същото време веднага прави впечатление квалифицирането на Голямата църква като манастир – както в този от-

къс, така и в цялото съчинение. В това определение има резон, доколкото то намира аргументи в конструкцията на храма. Действително тя не се ограничава само до катедралната сграда, а по-скоро представлява комплекс от няколко различни здания, като например библиотеката и баптистерият, които се намират околоръст централния и ритуален корпус.³⁷ Западният пътешественик от началото на XV век Руи Гонзалес де Клавихо, коментирайки многобройните къщи и разрушени сгради в „Света София“, дори стига дотам да определи обиколката ѝ на 10 мили.³⁸ Тези съпътстващи постройки и сложният комплекс, от друга страна, най-вероятно са част от личната мотивация, с която Робер дьо Клари се опитва да ни убеди, че „Света София“ е съвсем кръгла. Това негово впечатление като че ли се оформя и от някои други особености на храма. За размитата му външна форма, освен прилежащите сгради, допринасят и мощните контрафорси, четири от които изглежда са изградени още след първото възстановяване през 563 г. от Исидор Млади.³⁹ Но дори отвътре проблемите с възприятието не са много по-различни, за което свидетелства и Прокопий Кесарийски. Допълнителни пространства с неопределена форма затрудняват зрителя, а благодарение на взаимодействието помежду им, техните очертания са раздвижени, изправяйки наблюдателя пред загадъчни разстояния и форми, които не би могъл да определи акуратно.⁴⁰ В действителност корабът е с елипсовидна форма, която се очертава от купола и полукуполите. „Света София“ обаче има правоъгълен, почти квадратен, план с размери 77 м на 76,7 м,

сребро...“, вж. Р. КЛАРИ, *Завоюването на Константинопол*, 127 – 129.

³⁵ Р. КЛАРИ, *Завоюването на Константинопол*, 127 – 129.

³⁶ Т. JACKSON, *Byzantine and Romanesque Architecture*, 86; Н. КОНДАКОВ, *Византийские церкви и памятники*, 118; С. ИВАНОВ, *В търсене на Константинопол*, 161.

³⁷ Н. КОНДАКОВ, *Византийские церкви и памятники*, 130; Ш. БАЙЕ, *Византийское искусство*, 45 – 46; Вж. тук изобр. 1.

³⁸ Н. МАРКОВ, *Когато всички пътища водеха към Константинопол*, 369.

³⁹ E. SWIFT, *The Latins at Hagia Sophia*, 458; T. JACKSON, *Byzantine and Romanesque Architecture*, 91 – 92.

⁴⁰ N. SCHIBILLE, *Hagia Sophia*, 19 – 20; P. БРАУНИНГ, *Юстиниан и Теодора*, 91.

без да включваме атриума и продължението на апсидата от изток.⁴¹ По-нататък пикардийският рицар правилно отбелязва сводовете, които имат огромна роля в поддържането на купола. Самите арки очертават квадрат, върху който е вписана елипсата на кубето, което за втори път виждаме, че засилва впечатлението у автора за кръгообразната форма на храма. След това, обаче, разказът се заплита неясно около описаните колони. На първо време поддебели колони, носещи сводовете, се подразбират огромните четири каменни стълба – по два от изток и запад, върху които действително стъпват и арките. Последващият коментар, обаче, ни кара да поставим това предположение под сериозно съмнение. Описанието, което рицарят дава, по-скоро отговаря не на стълбовете, а на действително изящните осем колони – по четири от север и юг, между гигантските опори на арките.⁴² Те всъщност не са от яспис или порфир, а от зелен тесалийски мрамор и според легендата Юстиниан ги е взел от храма на Артемида в Ефес.⁴³ Те също така не се свързват с никакви чудотворни и целебни свойства, което ни кара да търсим отговора другаде. Това разнородно и объркано описание като че ли има за цел по-скоро да ни даде една по-обща и сумарна представа за колоните в храма, с акцент върху осемте от зелен тесалийски мрамор, които имат и носещи функции към сводовете. Колоните в храма наброяват 128 и са твърде разнообразни,⁴⁴ което ни дава обяснение за подхода на хрониста към тяхното представяне. Робер дьо Клари все пак правилно отбелязва, че някои от колоните са популярни с лечебните си свойства. Всъщност почитането на чудотворни стълбове е характерно за Средновековието, а напри-

мер такива се споменават и в Рим. В „Света София“ най-известната такава е колоната на свети Григорий Чудотворец,⁴⁵ за която най-вероятно се отнася и описанието на кръстосеца. И днес можем да видим богомолци или просто суеверни пътешественици да се допират и отъркват в колоната. Характерна черта на повествованието на Робер дьо Клари е подчертано материалистичният подход, като това много ясно проличава в описанието на олтара на „Света София“:

„Главният олтар на манастира беше толкова богат, че не би могъл по никакъв начин да бъде оценен, защото плочата, която беше върху олтара, беше изработена по нареждане на един богат император от злато и натрошени и смлени скъпоценни камъни, всичките стопени заедно. А тази плоча имаше дължина от четиринадесет стъпки. Около олтара имаше сребърни колони, които носеха един купол над олтара, направен също като камбанария, целият от масивно сребро, който беше толкова богат, че не можеше никак да се изчисли цената му.“⁴⁶

Николай Марков разглежда този подход при описанията, като „остойностяване“ на видяното от Робер дьо Клари, определено от индивидуалната ценностна нагласа на рицаря, за когото по-важна е материалната стойност на богатствата, което от своя страна рефлектира и върху пълнотата на неговия разказ.⁴⁷ В коментара си за олтара, обаче, авторът не изглежда изобщо да преувеличава, а напротив – описанието е в синхрон и отговаря на византийските свидетелства. По всичко личи, обаче, че това сведение се отнася не до олтар-

⁴¹ Ш. БАЙЕ, *Византийское искусство*, 42; Вж. тук изобр. 2.

⁴² Т. JACKSON, *Byzantine and Romanesque Architecture*, 82 – 83.

⁴³ С. ИВАНОВ, *В търсене на Константинопол*, 52.

⁴⁴ С. ИВАНОВ, *В търсене на Константинопол*, 52.

⁴⁵ W. LETHABY, H. SWAINSON, *The church of Sancta Sophia*, 83 – 84; С. ИВАНОВ, *В търсене на Константинопол*, 57.

⁴⁶ Р. КЛАРИ, *Завоюването на Константинопол*, 131 – 133.

⁴⁷ Н. МАРКОВ, *Балканите през погледа на един френски рицар от началото на XIII век*, Велико Търново, 2008, 101 – 102.

ното пространство – цялата широчина между иконостаса и източния зид с апсидата, а до бемата (възвишеното място) на светата Трапеза – Божи престол, която заема централно положение в олтара и се явява същинският жертвеник (олтар).⁴⁸ Така определянето на бемата на светия Престол от рицаря като „главният олтар на манастира“ по същество не се намира в противоречие с църковния канон. Самото обстоятелство, че хронистът акцентира най-вече върху споменатата от него плоча, трябва да насочи нашето внимание именно към най-свещеният елемент в храма – четириъгълната напрестолна плоча, явяваща се своеобразна маса (същинският Жертвеник). Независимо от това дали авторът е напълно наясно, под „един богат император“ тук трябва да подразбираме безсъмнение Юстиниан Велики (527-565 г.).⁴⁹ Описанието на светата Трапеза в същия вид се повтаря и при Никита Хониат, който допълва, че скъпоценните метали на плочата придават многоцветна хармония, разрушена заедно с натрошаването на реликвата от кръстоносците.⁵⁰ В тази връзка някои изследователи допускат, че в направата на Пала д'Оро (златният олтар в „Сан Марко“) са използвани някои елементи от Жертвеника на „Света София“.⁵¹ Единственото притеснително в съобщението на Робер дьо Клари са дадените от него размери на плочата. Дължината от една човешка стъпка варира. Прието като мярка в един град, в една страна, може да има различно измерение в други. Така или иначе, като правило е прието една френска стъпка да се равнява на 12,8 инча.⁵² Или иначе казано, посочената дължина от четирина-

десет стъпки следва да се приравни на приблизително четири метра и половина. Преки данни от други извори, които да потвърдят или отхвърлят това твърдение, не са ни известни. Във всеки случай обаче, жертвеник с такава големина е нещо твърде впечатляващо дори за Великата църква. Пикардийският рицар завършва коментара си върху бемата на Божия престол с друга съществена част от нея – навесът или т.нар. киворий. Сребърните колони всъщност са четири и са позлатени, и действително носят купол – също от сребро. Всъщност Робер дьо Клари съвсем резонно оприличава покритието над светата Трапеза на камбанария: то най-вероятно е представлявало осмоъгълна и островърха „шапка“, увенчана със златен кръст.⁵³

Бледо копие на друг основен елемент от храма – амвонът, днес се намира в двора на музея „Света София“. За него споменава и Робер дьо Клари, представяйки ни го най-вече чрез обредната му роля: „*Мястото, на което се четеше Евангелието беше толкова богато и великолепно, че не можем да ви го опишем как изглеждаше.*“⁵⁴ Мълчанието му не изненадва, защото гледката действително спира дъха на наблюдателя, както ни предава и Павел Силенциарий: Злато, сребро, слонова кост и изящен мрамор украсявали елементите на амвона.⁵⁵ За последно той е видян в тази си пищност именно от кръстоносците на Четвъртия поход, на които става и лесна плячка. Въпреки че Робер дьо Клари само намеква за великолепието на амвона, податките са достатъчни, за да заключим, че до 1204 г. този елемент от храма очевидно запазва богатия

⁴⁸ Виж изобр. 3.

⁴⁹ A. DOIG, *Liturgy and Architecture from the Early Church to the Middle Ages*, Hampshire 2008, 72 – 73.

⁵⁰ N. CHONIATES, *Historia, Corpus Scriptorum Historiae Byzantina*, 35, Bonnae 1835, 757 – 758.

⁵¹ W. LETHABY, H. SWAINSON, *The church of Sancta Sophia*, 70 – 71.

⁵² <http://www.personal.utulsa.edu/~marc-carlson/history/measure.html> (достъпен 8 юли, 2017).

⁵³ W. LETHABY, H. SWAINSON, *The church of Sancta Sophia*, 72; (Подробен коментар на олтарното пространство вж. при W. LETHABY, H. SWAINSON, *The church of Sancta Sophia*, 69 – 78); Ш. БАЙЕ, *Византийское искусство*, 46.

⁵⁴ Р. КЛАРИ, *Завоюването на Константинопол*, 133.

⁵⁵ A. DOIG, *Liturgy and Architecture*, 68; Пълен превод на английски на подробното описание на амвона от Павел Силенциарий вж. при W. LETHABY, H. SWAINSON, *The church of Sancta Sophia*, 54 – 61.

си облик. Важен извод, тъй като в историографията има известни съмнения за това дали първоначалният амвон не е заменен след пораженията по купола от 975 г.⁵⁶ Например, Антоний Новгородски свидетелства, че в неопределена черква е видял стария амвон на „Света София“, „който се счупил при падането на купола“.⁵⁷

Много по красноречив е рицарят в описанието си за това как Великата църква се е осветявала отвътре:

„После, от горе до долу на манастира висяха над сто полилея и нямаше полилей, който да не виси на една дебела сребърна верига, дебела колкото мъжка ръка, а във всеки полилей имаше двадесет и пет лампи и повече, и нямаше полилей, който да струва по-малко от двеста сребърни марки.“⁵⁸

И днес на много от колоните в храма могат да се видят пръстени, на които са се закрепвали светилниците.⁵⁹ Не всички обаче висели – много от тях били стоящи и изпълвали цялата църква.⁶⁰ Задачата да бъде установен броят на осветителните тела е трудно постижима. Всички извори са еднородни, че е невъзможно те да бъдат преброени. Стига се до това някои византийски автори да пишат за изключителните 300 полилея и 6000 лампи от злато.⁶¹ Тук трябва да поставим важното условие, че независимо от своите числени измерения, никога броят на осветителните тела в „Света София“ не е бил константен. Това се предполага и от обстоятелството, че през вековете постоянно постъпвали като подаръци в храма изящни светилници – много от кои-

то дар от василевсите.⁶² По всичко изглежда обаче, че Робер дьо Клари свидетелства единствено за най-големите от полилеите във Великата църква, а именно тези с „двадесет и пет лампи и повече“ и които биха могли да струват 200 сребърни марки. По-голяма част от полилеите в храма обаче били несравнимо по-малки и поддържали между 12 и 16 лампи – т. нар. поликанделиони.⁶³ Отговарящите на описанието на рицаря били най-големите и пищни от тях. Те представлявали метални пръстени с широка окръжност – т. нар. корони с кръстове, от които по цялата им периферия, като същински перпендули, се спускали сребърни дискове с лампи.⁶⁴ Нямаме обаче сигурни данни за това дали носещите вериги са били от сребро или по-скоро от бронз или друг метал. Тези сведения и анализът ни дотук дават сериозни аргументи да се съмняваме в това, че коментираните от пикардийския рицар полилеи са над 100.

Чудесата и мистериите, съпровождащи „Света София“, са безчет. Едни от най-големите тайнства се свързват с Царските врата, за което допринася нейната недостъпност за други, освен за императора и патриарха, и то при специални случаи. Кръстоносците от Четвъртия поход не пропускат да заграбят и тази реликва. Нейната съдба била предопределена от обстоятелството, че според легендите тя била направена от дървесината на Ноевия ковчег.⁶⁵ Така всичко свързано с главната порта на храма се превръща в свещено и само по себе си става източник на чудеса. Пикът на този култ идва в началото на XIII век и завладяването на Константинопол. Именно от това време датират и двете най-образни описания на чудото с целителната тръбичка, заключалка (романистон) на вратата, оставени ни

⁵⁶ W. LETHABY, H. SWAINSON, *The church of Sancta Sophia*, 61.

⁵⁷ Н. МАРКОВ, *Когато всички пътища водеха към Константинопол*, 193.

⁵⁸ Р. КЛАРИ, *Завоюването на Константинопол*, 133.

⁵⁹ С. ИВАНОВ, *В търсене на Константинопол*, 51.

⁶⁰ G. МАЈЕСКА, *Russian Travelers to Constantinople*, 234.

⁶¹ Ш. БАЙЕ, *Византийское искусство*, 47; W. LETHABY, H. SWAINSON, *The church of Sancta Sophia*, 113.

⁶² W. LETHABY, H. SWAINSON, *The church of Sancta Sophia*, 112.

⁶³ A. DOIG, *Liturgy and Architecture*, 73.

⁶⁴ Виж. тук изобр. 4; W. LETHABY, H. SWAINSON, *The church of Sancta Sophia*, 111, 115.

⁶⁵ G. МАЈЕСКА, *Russian Travelers to Constantinople*, 207.

от Робер дьо Клари и Антоний Новгородски.⁶⁶ Съобщението на рицаря от Четвъртия кръстоносен поход, с което завърша и своето описание на храма на Божията Премъдрост, привеждаме тук:

„На халката на голямата врата на манастира, която беше цялата от сребро, висеше една тръбичка от непозната материя. Тя имаше големината на флейта, с която свирят овчарите. Тази тръбичка притежаваше свойството, за което ще ви кажа. Когато един болник, страдащ от вътрешна болест като подуване на корема, която е надута в корема, я слагаше в устата си, и едва я беше сложил, тръбичката му я отнемаше; тя изсмукваше цялата тази болест и изтегляше навън през устата тази отрова и го държеше толкова здраво, че го караше да се кокори и да върти очите си, и той не можеше да си тръгне преди тръбичката да е изсмукала цялата тази болест навън. А освен това, който беше по-болен, тя го държеше по-дълго и когато човек, който никак не беше болен, я слагаше в устата си, тя го държеше ни малко, ни много.“⁶⁷

Царските врата, както вече казахме, е от свещено дърво, но обковът ѝ действително бил от сребро.⁶⁸ Въпросната тръбичка (buhotiaus) трябва да е имала и конкретна функция – вероятно на заключалка. При всички случаи, ако тя беше от злато, сребро или друг скъпоценен материал, хронистът щеше нещо да ни осведоми за това. За сметка на това Антоний Новгородски отбелязва, че заключалката е от мед.⁶⁹ И двата извора са едино-

душни за лечебните ѝ свойства: тя „изтегля“ отровата от човешкия организъм, след като болният я сложи в устата си. За чудодейното изцеление обаче много от изследователите не могат да намерят рационално обяснение. Н. Марков характеризира този момент от разказите на пътешествениците като предаден от тях „красив византийски мит“.⁷⁰ Ние обаче не намираме достатъчно аргументи, за да се съгласим с тази хипотеза. От наблюденията в работата ни дотук се забелязва, че присъщо за Робер дьо Клари е, когато преразказва като непряк очевидец, да бъде далеч по-пестелив, да използва думи и изрази в минало време и най-вече да допуска груби грешки. Нито един от тези признаци обаче не можем да приведем към описанието на Царските врата, която той по всяка вероятност е видял лично. От друга страна, сведението му се припокрива с това на Антоний Новгородски. Като по-вероятно ни се струва едно ранно местно сказание постепенно да си е пробило път към реалността. Единствената алтернатива на хипотезата, че хронистите предават мит, е рационалното обяснение на, евентуално, видяното и достоверно предаденото в изворите. Обяснението обаче може да бъде много просто и според нас то се крие в самото описание на заключалката и процеса на „чудотворното изцеление“. Тръбичката – издължена подобно флейта, поставена в устата лесно би могла да предизвика повръщане, както и се случва, но това в крайна сметка ни се представя като резултат от „изцеряването“. В някои случаи през Средновековието, обаче, контролираното повръщане се препоръчва като лек, който може например да излекува треска.⁷¹ Сред-

⁶⁶ Български превод на описанието на руския пилигрим вж. при С. РАКОВА, *Четвъртият кръстоносен поход в историческата памет на православните славяни*, София 2007, 265; Н. МАРКОВ, *Когато всички пътища водеха към Константинопол*, 194.

⁶⁷ Р. КЛАРИ, *Завоюването на Константинопол*, 133.

⁶⁸ С. ИВАНОВ, *В търсене на Константинопол*, 44.

⁶⁹ С. РАКОВА, *Четвъртият кръстоносен поход*, 265; Спо-

ред У. Летаби и Х. Суейнсън заключалката е от бронз, конкретни аргументи за което не откриваме (Вж. W. LETHABY, H. SWAINSON, *The church of Sancta Sophia*, 103).

⁷⁰ Н. МАРКОВ, *Балканите през погледа на един френски рицар*, 44.

⁷¹ J. ZIEGLER, *Fourteenth-Century Instructions for Bedside Pastoral Care*. – In: *Medieval Christianity in Practice*, Princeton 2009, 104.

новековният автор Псевдо-Аристотел дори препоръчва профилактично повръщане поне веднъж в месеца, за да се постигне духовно и телесно очистване.⁷² В случая с Царските врата, обаче, не следва да се търси някакво общоприето предписание или средновековна тенденция, защото явлението е своеобразно и има по-скоро местен характер: пример за превръщането на един мит в реалност чрез силата на вярата. В крайна сметка тук все пак няма нищо рационално – то има място само в нашите обяснения и тълкувания на ирационалното. За разлика от псевдомедицинските указания, тук редът на целение е в обратна посока: чрез вяра и психологически, докато телесното изхвърляне е само остатъчна следа.

Показателен е фактът, че в кръстоносните извори за „Света София“ не е спомената нито една от известните ни християнски реликви. Обяснението за това не е в липсата на свети предмети и мощи във Великата църква, защото ни е добре известно, че храмът е разполагал с изключително богата и ценна колекция.⁷³ Изключителността на сведенията тук

се състои в изграждането на представата за светия образ на Константинопол единствено и само чрез архитектурата, вътрешното и външното оформление на Великата църква, като самостоятелно и неповторимо явление. То ни е предадено колкото като архитектурен проект, толкова и като пространство, изпълнено с промисъл и неземност. Храмът на Божията Премъдрост ни е представен от тази група пилигрими сам по себе си като изключителна по своя характер реликва, всеки фрагмент от която е с потенциала да бъде чудотворен. На няколко пъти това ни бе демонстрирано категорично – както с описанието на чудодейната тръбичка, така и с твърдението, че всички колони в църквата притежават целебни свойства. За значението, което носи представата за „Света София“ на кръстоносците, най-показателен е епизодът с борбата за власт над Града и империята между латинците, след успешната обсада през 1204 г. Когато не успяват да излъчат император, венецианците намират равностойна компенсация в контрола си над Великата Църква: „*Империята е ваша; ние ще имаме патриаршията.*“⁷⁴

⁷² L. THORNDIKE, The Latin Pseudo-Aristotle and Medieval Occult Science, *The Journal of English and Germanic Philology*, 21, 2 (1922), 254.

⁷³ W. LETHABY, H. SWAINSON, *The church of Sancta Sophia*, 97 – 122; С. ИВАНОВ, *В търсене на Константинопол*,

56 – 60.

⁷⁴ Н. МАРКОВ, *Завоюването на Константинопол от латинците през 1204 година и войните им с българите*, Велико Търново 2010, 128.

THE CHURCH HAGIA SOPHIA IN CONSTANTINOPLE THROUGH CRUSADERS' EYES

Kristiyan Laskov

Abstract: *The article examines the crusaders' perception for the Great church, in terms of their own personal experience and contact with the byzantine capital. An attempt has been made both to systematize and to evaluate the historical sources and information. More specific and detailed view of Hagia Sophia's sacredness has been given in the context of the Western paradigm by the end of XI and first half of XV century. The following timeframe gives us the opportunity to observe crusaders perception for the Great church throughout her genesis, development and death.*

Keywords: *Constantinople, pilgrims, Hagia Sophia, crusades*